

BARANYAI NORBERT

Kántáló barbárok

Az erőszakreprezentáció morális vonatkozásai Móricz Zsigmond
Karácsonyi ének című novellájában

Az utóbbi években öröndetesen megélenkülő Móricz-recepció nemcsak az életmű egészének új szempontok alapján történő értékelését, hanem egyúttal az író számos alkotásának újraértelmezését is lehetővé tette. Miközben a regények sorában a korábbi évtizedek kanonikus alkotásai mellett elfeledettnek látszó szövegek is az értelmezői figyelem középpontjába kerültek, addig a novellák esetében ez a tendencia kevésbé látszik érvényesülni. Néhány kivételtől eltekintve az interpretációk a móríci rövidpróza esztétikai karakterét általánosabb – sokszor csak egy-egy alkotói korszakra fókuszáló – áttekintések alapján vagy főként a közoktatásban szereplő, jól ismert novellák újraolvasásával igyekeztek feltérképezni.¹ Ennek köszönhető, hogy miközben többen is az író novellisztikáját tartják az életmű igazán figyelemre méltó poétikai teljesítményének, máig nem változott a helyzet atekintetben, hogy „Móricz elbeszéléseinek kapcsán mindenkinek ugyanaz a négy-öt novellacím jut eszébe, s más semmi.”² Jelen elemzés természetesen nem azzal az igénnyel lát napvilágot, hogy ezt a recepciói tendenciát megfordítsa, így egy eddig kevésbé ismert Móricz-novella értelmezésével mindössze arra próbálunk rávilágítani, hogy vannak az életműben olyan (rövidprózai) alkotások, melyek érdemesek az újrafelfedezésre. Az 1931. december 25-én a *Magyarország* hasábjain megjelent *Karácsonyi ének* értelmezésekor két olyan alapvető szempontot igyekszünk érvényesíteni, amelyek reményeink szerint

· Az itt következő tanulmányok eredetileg előadésként hangoztak el „A két pólus között szikra pattant, s lettem én” címmel – a Móricz Zsigmond Megyei és Városi könyvtár, a Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, valamint a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tagozata által a – Móricz Zsigmond születése 140. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos konferencián el 2019. szeptember 20-án Nyíregyházán, a könyvtár konferenciatermében.

¹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: TAMÁS FERENC: Móricz írói indulása. In: A kifosztott Móricz? Szerk. Fenyő D. György. Budapest, 2001. Krónika Nova Kiadó, 50–62.; CSÉVE ANNA: Szituálatlan üzenetek (Az újraolvasás és az újrafírás alternatívájáról a Tragédiában. In: Az újraolvasott Móricz. Szerk. Onder Csaba. Nyíregyháza, 2005. 80–89. [Onder (szerk.), 2005.]; BÉNGI LÁSZLÓ: A nyelv víziószerszége. In: Móricz a jelenben. Szerk. Bengi László – Szilágyi Zsófia. Budapest, 2015. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 145–157.; TAKÁCS MIKLÓS: Trauma és narrativitás (Móricz Zsigmond: Szegény emberek). In: TAKÁCS MIKLÓS: Sebek és szavak. Traumakultúra, traumairodalom. Budapest, 2018. Kalligram Kiadó. 128–138.

² ANGVALOSI GERGELY: Megjegyzések Móricz novellisztikájáról. Alföld, 2009. 9. sz. 41.

a móríci próza karakterének általánosabb értelmezéséhez is kínálhatnak alternatívákat. Először a novella szerkezetét vizsgálva arra kívánunk rámutatni, hogy milyen narratív mintázatokat követve épül fel a szöveg epikus világa, amihez kapcsolódóan az is körvonalazható, hogy miből eredeztethető a műnek a befogadóra gyakorolt nyugtalanító hatása. Ezt követően a történet középpontjában álló erőszakreprezentáció(k) vizsgálata arra nyújt lehetőséget, hogy megmutassuk, miként képes a móríci próza a különböző lehetséges jelentésszinteket összekapcsolva kialakítani a szövegek poétikai karakterét.

A móríci rövidpróza narratív jellegzetességei a szövegben

A *Karácsonyi ének* röviden összegezhető története egy karácsonykor elkövetett kettős gyilkosság előzményeit helyezi az elbeszélés középpontjába. Amint az a narrátori közlésből kiderül, a két főhős, Páva Sajó és Balog a történet helyszínéül szolgáló faluban minden karácsonykor kántálnak, amiért cserébe némi adományt kapnak az egyes családoktól. Az elbeszélés jelenét képező esztendőben azonban két helyi cigány megelőzi őket, és így az anyagi juttatásoktól megfosztott, feldühödött kántálók agyonverik vetélytársaikat. A novella nemcsak az elkövetett büntett tematikus hasonlósága miatt emlékeztethet az ugyanabban az évben megjelent *Barbárokra*, hanem azért is, mert itt sem önmagában a történet, hanem sokkal inkább annak közvetítése, vagyis a „közlés művészete” lehet érdemes az olvasói figyelemre. A továbbiakban ennek megfelelően az elemzés az elbeszélésmód, illetve a narratív szerkezet azon aspektusainak feltárására fókuszál, melyeket a befogadóra gyakorolt hatás legfőbb poétikai összetevőiként azonosíthatunk.

A *Karácsonyi ének* első mondataiban is megfigyelhető az a móríci prózában jól ismert megoldás, hogy az alkotás bevezetője a szöveg egészét értelmező javaslatként határozza meg a további olvasást. Az auktoriális narráció révén közvetített expozíció, miközben látzólag csak a novella tér- és időviszonyairól tájékoztatja az olvasót, valójában már magában foglalja a lehetséges jelentéseknek azokat a variánsait, amelyek a szöveg értelmezésében is kulcsszerepet játszanak:

„Ragyogó hóba borult a kis falu.

Gyönyörű karácsony este volt. Az égen rettentő csillag, mint amikor tavaszi hajlalon a réten a fűszálak hegyén csillog a harmat. A kis falu megbujt és a parányi házakban, boldogtalan, szegény nép tanyázott.”³

Az első két mondat tér- és időmegjelölése a karácsonnyal azonosított idilli békesség hangulatát jól ismert, sztereotipikus képzettársításokkal (pl. *gyönyörű* mint jelző; a ragyogó

³ MÓRICZ ZSIGMOND: *Karácsonyi ének*. Magyarország, 1931. december 25. 9. (A további hivatkozások erre a kiadásra és oldalszámra vonatkoznak.)

hó jól ismert motívuma) idézi meg, ám a folytatás szinte azonnal vissza is vonja ezt az értelemlenőséget. A csillag kettős jelentésvonatkozása – miszerint egyszerre része a bevezetőben meghatározó tájleírásnak és idézi fel a krisztusi születés bibliai motívumát – a hozzá kapcsolódó *rettentő* jelző révén már eltávolít az idilli képzettársítástól (még ha az újrakezdést/feltámadást evokáló hajnali rét és a megcsillanó harmat elvileg ezt erősítené is). A következő mondat pedig végképp egyértelművé teszi, hogy a természet és a falu világához kötött (karácsonyi) harmónia látszata mögött valójában az emberi szenvedés és nélkülözés rejtőzik (a *hóba borul* és a *megbújt* igék utalnak rá, hogy az idill mintegy elfedni igyekszik a boldogtalanságot). A karácsony békét, a megváltás ígéretét hirdető szakralitása és az emberi létezését átható békétlenség, megváltatlanság között feszülő ellentét viszont nemcsak a bevezetőben, hanem a novella egészében is meghatározóvá válik.

A *Karácsonyi ének* gerincét alkotó, karácsony esti események elbeszélését megelőzően a narrátor két olyan háttérinformációt szolgáltat a főhősökről, melyek a jelenbeli történések magyarázataként nyerhetnek értelmet. A rövid retrospekció arról számol be, hogy a két főhős, illetve a faluközösség számára mit jelentett a korábbi években a karácsonyi kántálás, illetve:

„Sok, sok éven át, kisiskolás koruk óta ők voltak a karácsonyesti kántálók. Olyan hangjuk volt, mint az érc-síp s náluk nélkül nem is volt karácsony este a kis kálvinista faluban. Még aratáskor is emlegették, hogy az a karácsony, mikor Páva Sajó, meg a Balog rázendítik, hogy: Mennyből az angyal.

Az idén nehezen is várták, mert ez az év nemcsak a gazdagokra rossz, hanem a szegényekre is. Ha a gazdának nincs, a munkás koplalja meg. Csizmát akartak fejtettni a kántálási pénzből, mert most csak úgy szortyogott a hólé a lábukon. Meg egy üveg bort is vinnének haza az édesnek, hogy legalább hadd érezzék, hogy itt járt az Isten angyala.”

Ez alapján világossá válik, hogy a két főhős karácsonyi kántálása egy olyan hagyományként él a faluban, amely évek óta az ünnep elmaradhatatlan eseményét jelenti a közösség számára. Másfelől pedig az is tisztázódik, hogy a kántálók az éneklésre elsősorban az anyagi juttatások megszerzésének lehetőségeként tekintenek. Az idézet utolsó mondatai egyben azt a narrációs váltást is jelzik, amely a továbbiakban kulcsfontosságúnak bizonyul a történet elbeszélésében: a narrátor kezdeti távolságtartó, kívülálló perspektívája ugyanis hirtelen felcserélődik a szereplői nézőponthoz igazodó történetmondással.

A folytatás – s tulajdonképpen maga a novella egésze – annak a kudarcnak az elbeszélése, amelyben a korábban érkező kántáló cigányok éneke nemcsak az adományoktól, hanem a korábban kivívott falubeli megbecsültségüktől is megfosztja Páva Sajót és Balogot. A viszszaütatásból fakadó sérelem három családhoz kötődően mutatkozik meg, aminek során nemcsak a megaláztatás érzete, hanem a vetélytársak iránti düh is folyamatosan fokozódik a két főhősben. Az első két helyen elsősorban az anyagi nehézségekre való hivatkozással utasítják el kántálásukat, miszerint a családok számára nem nyílik lehetőség (vagy legfeljebb csak nagyon szűkösén) ajándékkal honorálni a karácsonyi dicsőítőket. A harmadik portán

azonban nemcsak egyszerűen elutasítják őket, hanem ezzel együtt az a korábban kivívott tiszteletük is megkérdőjeleződik, amelyet a novella bevezetője evidenciaként tételezett:

„– Már megint itt vannak ezek a cigányok? – nyitott ki a gazda. – Vagy tik vattok Páva Sajó?

– Mink vagyunk gazduram.

A gazdasszony azonban kiszólt.

– Hogy nem szégyellik ilyen nagy legények. Nem való a mán, csak a cigányoknak.”

Fontos hangsúlyoznunk, hogy három családnál elszenvedett elutasítás mindvégig a két főhős nézőpontját érvényesítve válik az elbeszélés tárgyává. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a cigányok kántálásáról csak annyit tudhatunk, amennyit Páva Sajó és Balog érzékel (vagyis főként a többi szereplő elbeszéléseiből tudunk róla), hanem azt is, hogy maga a narrátor a móríci prózára igen jellemző szabad függő beszéd révén a két kántáló szólamához igazodik. Két beszédes példa alapján világosan megmutatkozik, hogy miként jelenik meg a narratori beszédben a főhősök perspektívája. A párbeszéddek egyike a cigányok éneklését vonításnak minősíti, ami közvetetten az állati létmóddal azonosítja a vetélytársakat (és ami egyben némileg előkészíti a zárlatban bekövetkező gyilkosságot is):

„– *Mék lehet az?*

– *A Buga...*

– *Jól van. A nyáron is elvállalt előlem egy fairtást egy kis kenyérére. Csak voníts.*”

Nem sokkal később ugyanez a szófordulat immár a narrátor szólamában köszön vissza („A cigányok meg csak vonítottak valahol, hogy: mennyből az angyal”), ami világosan mutatja, hogy az elbeszélő megállapításai igazodnak a szereplői értékítélethez. Ennek köszönhető, hogy amikor egy másik helyen az elkeseredettség és a felháborodás hangján szólal meg a narrátor, az valójában az eseményekre reflektáló szereplői vélekedést foglalja magába:

„Nagyon le voltak törve, nagyon szégyellették magukat. Hogy ezek a cigányok... *Már lát-szott, hogy itt az idén nincs aratás. Nincs most karácsony. Meghalt a Krisztus.*” (kiem. – B. N.)

A narráció ezen poétikai megoldásainak köszönhetően az olvasó óhatatlanul kénytelen a két főhős perspektívájához igazodni, ami viszont azért válik nehézkessé, mert közben a szöveg számos olyan elidegenítő jelzéssel él, amely ellehetetleníti az azonosulást (ennek tüzetesebb vizsgálatára a későbbiekben még visszatérünk). A *Barbárok* első fejezetéhez hasonlóan hirtelen következik be a gyilkosság, azonban itt az elkövetett bűntettig nem az áldozatok, hanem mindvégig a tettesek nézőpontjához igazított elbeszélés juttatja el az olvasót. Ez az, amire a novella narratív hatásmechanizmusának legmarkánsabb megoldásaként tekinthetünk, s ami közvetlenül hozzájárul ahhoz, hogy a szűkszavú és minden-

féle további magyarázatot, didaktikus példázatszerűséget nélkülöző zárlat után rendkívül nyugtalanító érzés marad a befogadóban. A novella így egyike azoknak a rövidprózai alkotásnak, amelyekben a móríci szövegalakítás jellegzetes megoldásai (csattanóra kihegyezett, drámai szerkesztésmód; a szabad függő beszédből fakadó, korlátozott látásmód; a különféle – referenciálisként és metaforikusként egyaránt azonosítható – jelentéslehetőségeket magába foglaló művészi nyelvhasználat) a lehető legsikerültebb formában képesek megmutatkozni. A továbbiakban mindez azáltal látszik még tovább pontosíthatónak, ha az erőszakreprezentációk különféle teoretikus megközelítéseit segítségül hívva megvizsgáljuk, hogy az elbeszélés miképpen képes árnyalni a látszólag egyértelműnek tűnő morális értékviszonyításokat és a szöveg ez alapján formálódó lehetséges jelentéseit.

Az erőszak értelmezésének lehetséges aspektusai a novellában

Az erőszak mibenlétét felderíteni igyekvő kultúratudományos vizsgálódások egyik nehézsége, hogy magának a kutatásnak a tárgya is nehezen körülírható társadalmi jelenségként tétéleződik: „Az erőszakra irányuló szisztematikus kutatás egyik feltűnő problematikája épp ezért pont a módszertani-elméleti megközelítések sokfélesége és különbözősége, amely viszont részben magának az erőszak fogalmának alapvető tisztázatlanságából, összetettségéből, sőt ellentmondásosságából is ered (hiszen mindig is a társadalmi kerettől függő diszkurzív konstrukció eredménye, hogy mi számít erőszaknak és mi nem, mi tekinthető legális és mi illegitim erőszak-gyakorlatnak).”⁴ A *Karácsonyi ének*ben olvasható eseményekben az erőszak mibenlétének megítélése látszólag egyértelműnek hat, amennyiben a történet végén bekövetkező gyilkosság világosan lehetővé teszi az erőszakot elszenvető áldozat(ok) és az azt elkövető tettes(ek) elkülönítését. Ennek megfelelően az a Rainer Paris által megfogalmazódó meghatározás – melyet maga a szerző is a legegyszerűbbnek nevez –, könnyen azonosíthatónak látszik a Móricz novellájában megmutatkozó erőszakreprezentációval: „Ha ugyanis vannak áldozatok, akkor ott tetteseknek is lenniük kell. Amit az egyik cselekszik, az a másiknak fájdalmat és szenvedést okoz. A tettes mindig gátlástalan, alattomos és kegyetlen, az áldozat védtelen és ártatlan. (...) Az erőszak egy olyan hatalom alapja, amely saját akaratát érvényesíti, ha mások próbálnak ellenállni, éppen ezért a társadalmi lét egyik minőségét jelenti. Az erőszak a mások bántalmazásának és megölésének szabadsága.”⁵ A novellában a vetélytársak megsemmisítésére irányuló gyilkosság másfelől a Jan Philip Reemstma által kidolgozott erőszaktipológia felől válik továbbgondolhatóvá. A német teoretikus fenomenológiai alapozottságú elmélete az erőszakot a test felől közelíti meg, és ennek megfelelően három különböző lehetséges variánst különít el: a test birtok-

⁴ PABIS ESZTER: Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról. In: Az erőszak reprezentációi. Szerk. Pabis Eszter. Debrecen, 2015. Debreceni Egyetemi Kiadó, 8. [Pabis, 2015.]

⁵ RAINER PARIS: A tehetetlenség mint a nyomásgyakorlás eszköze. Gondolatok az áldozatiság retorikájáról. In: Áldozatnarratívák. Szerk. Balogh László Levente – Takács Miklós – Valastyán Tamás. Budapest, 2019. Kijárat Kiadó, 70–71.

bavételét irányzó abúzív, a racionális indíttatást nélkülöző *öncéli* és a test elmozdítására, áthelyezésére törekvő *lokalizáló erőszakot*.⁶ A *Karácsonyi ének* konfliktusából fakadó gyilkosság ez utóbbinak az eltávolító erőszakkal azonosított változatával rokonítható leginkább: ez esetben „a test egy megszüntetendő akadály, a cél útjában álló tényező, amely ha eltűnik, az erőszak maga is értelmét veszti (hiszen célját elérte).”⁷ A karóval agyonvert két cigány Páva Sajó és Balog számára a karácsonyi kántálásuk, pontosabban az érte kapott anyagi juttatások legfőbb akadályaként értelmeződik, ezért a gyilkosság nemcsak egyszerűen harag kiváltotta indulatos tett, hanem az érvényesülést ellehetetlenítő személyek likvidálására irányuló cselekedet is:

„A vezető cigánylegény, a Buga, hetvenkedve mondta:

– Nekünk is eljött az angyal!

– Nohát, ha eljött, el is visz! – ragadta torkon Páva Sajó.

– Én is ember vagyok, értem is meghalt a Krisztus.

– Hát akkor te is meghalsz érte, büdös cigány. Te eszed el a faluba a mi kenyерünket? Volt ott egy sövénykerítés, abból egy karó törött a Páva Sajó kezébe.

– Én is tudok énekelni karácsony éccakáján – rikácsolt a cigány.

– Meg is fogsz dögleni karácsony éjszakáján.”

Amennyiben az erőszak fogalmát azonban nemcsak a test fizikai eltávolítására, illetve megsemmisítésére irányuló tettként értelmezzük, és egyben nemcsak a novella zárlatában bekövetkező, hanem a korábbi eseményeket is megvizsgáljuk ebből a szempontból, akkor tettes és áldozat elkülöníthetőségének, illetve az ehhez kapcsolt értékítéletnek az evidenciája tovább árnyalható.

Ennek a szempontnak az érvényesítéséhez és az elemzés további következtetéseinek levonásához kézenfekvőnek látszik a Johan Galtung által megfogalmazott strukturális erőszaknak a fogalmát segítségül hívni. A norvég kutató az erőszak látható, tetten érhető, ily módon közvetlenül megtapasztalható formája mellett feltételezi ennek közvetettebben érvényesülő variánsait is: ennek köszönhetően alkotja meg a strukturális, majd később a kulturális erőszak fogalmát. Ezek viszonyáról a következőket állapítja meg: „A közvetlen – fizikai és/vagy verbális – erőszak mint viselkedésmód válik láthatóvá. De az emberi cselekvés nem a semmiből származik; különböző forrásai vannak. Két ilyen forrást jelölhetünk meg: az erőszak kultúráját (hősies, hazafias, patriarchális stb.) és egy olyan struktúrát, amely maga is erőszakos, mivel túlságosan elnyomó, kizsákmányoló vagy elidegenítő.”⁸ Az erőszak három megnyilvánulási formája szorosan összefügg egymással, miközben persze

⁶ Lásd ezek részletesebb körülírását: PABIS, 2015. 13–16.

⁷ PABIS, 2015. 15.

⁸ JOHAN GALTUNG: Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence. <http://them.polylog.org/5/fgj-en.htm> (Utolsó letöltés: 2019. november 1.) [Galtung, 2019]

elkülöníthetővé is válnak: „A közvetlen erőszak *esemény*; a strukturális erőszak egy hullám-völgyekkel teli *folyamat*; a kulturális erőszak *állandó*, „folyamatos”, ami hosszú ideig gyakorlatilag változatlan marad, tekintettel arra, hogy a kultúra alapjai lassan alakulnak át.”⁹ E három terminus közül a Móricz-novella megértéséhez leginkább a strukturális erőszak fogalma kínálhat további támpontokat, hiszen ezek azok a törvények, szabályok, normák, illetve a társadalmi rendszer működéséből eredő kényszerűségek, melyek az egyén kibontakozásának lehetőségeit számos vonatkozásban gátolják. Ha a *Karácsonyi ének* történéseit ebből az aspektusból vesszük szemügyre, akkor nem csupán a novella végén meggyilkolt áldozatok tekinthetők az erőszak elszenvedőinek. Nem véletlen, hogy a történet bevezetésekként olvasható mondatokban („...ez az év nemcsak a gazdagokra rossz, hanem a szegényekre is. Ha a gazdának nincs, a munkás koplalja meg.”) a gazdasági nehézségből eredő nélkülözés olyan univerzális állapotként tételeződik, amely a társadalom minden tagjának – szegénynek, gazdagnak – egyaránt befolyásolja az egzisztenciális helyzetét. Ennek megfelelően a faluközösség egészét érintő, kényszerűen elszenvedett szociális nélkülözés közepette a kántálás a pénzszerzés csekély nyereséggel kecsegtető lehetőségeként adódik mind Páva Sajóék, mind a vetélytársként megjelenő cigányok számára. Ebben a vonatkozásban az egyes családok elutasító magatartása is magyarázhatóan látszik a nélkülözésből fakadó társadalmi állapot kényszerű reakciójaként. Így tulajdonképpen a novella szereplői mindannyian a szociális kiszolgáltatottságból fakadó strukturális erőszak áldozataiként mutatkoznak meg, ami azt is jelenti, hogy bizonyos fokig az elkövetett gyilkosság közvetetten ennek a kiszolgáltatott léthelyzetnek a következménye, hiszen, mint Galtung is utal rá, a társadalomban meglévő strukturális és kulturális erőszak bármikor közvetlen erőszakhoz vezethet (sok esetben úgy, hogy a tetteges erőszak magának e struktúrának és az azt legitimáló kulturális rendnek az eltörlésére irányul).¹⁰

Mindezek figyelembevételével okvetlenül érdemes röviden arra is kitérnünk: milyen lehetséges jelentésvonatkozásokat tulajdoníthatunk annak, hogy a novellában a kántáló vetélytársak, illetve a meggyilkolt áldozatok cigányok (már csak azért is, mert ennek tisztázása a morális problémák szempontjából sem érdektelen kérdés). Amennyiben a szépirodalmi szövegekben megjelenő reprezentációkat vizsgáljuk, feltétlenül meg kell jegyezni, hogy ezek nem feltétlenül tudnak/akarnak elszakadni sem az adott korban (vagy már korábban) kialakult, cigánysággal kapcsolatos sztereotípiáktól, sem azoktól a reprezentációs sémáktól, melyek a korábbi szövegekben olvasható leírások alapján hagyományozódtak az utókorra. Mint arra Incze Éva – nemcsak hazai, hanem európai távlatokat is bevonva vizsgálódásába – rámutat, „a cigányok általában egy olyan, a saját én-nel, identitással szemben megkonstruálódó másikat képeztek, mely a sajáttól eltérő kultúra, mentalitás, borszín által az azonosságtudat erősítését jelenthette. A cigányokhoz általában a társadalmon, történelmi eseményeken és időn kívüliség, természetközelség-, primitivitás-, szabadságképzetek

⁹ JOHAN GALTUNG: Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 1990. 3. sz. 294.

¹⁰ GALTUNG, 2019.

kapcsolódnak, ugyanakkor mindig alávetetteként és alsóbbrendűekként jelentkeznek az európai tudatvilágban.”¹¹ A cigányok identifikációs távlatot nyújtó másikként való konstruálása különböző értékítéletek alapján ment végbe. Incze Éva idézett tanulmánya mellett Schein Gábor Weöres Sándor *Psychejé*t elemezve is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyik legfőbb sztereotípiája a cigány közösségek létmódjának a természetességgel, a szabadsággal való azonosítása. Ehhez azonban olyan kettős értékrend társult az idők folyamán, amely a szabadsághoz két ellentétes jelentést társít, amennyiben „mindkettő egyértelműen a természet oldalára helyezi a »cigányt«, és vagy a civilizáció elfelejtett, de kívánatos alternatíváját kapcsolja hozzá, vagy annak félelmetes veszélyezettetőjét látja benne.”¹² A XX. század első felében inkább az utóbbi megítélés erősödik meg, amikor egyre gyakrabban kapcsolják össze a cigányokat a bűnözéssel, legyen szó akár gyilkosságról vagy banditizmusról.¹³ Ennek a megbélyegző és a cigányság alsóbbrendűségét megerősítő sztereotípiájának a meggyökerezése elsősorban azzal függ össze, hogy a »cigány« által megtestesített természeti identitást a modern civilizációnak a magántulajdonhoz, a megbízhatóságához és az »igaz« diszkurzív szabályozásához fűződő normái felől kezdik szemlélni.”¹⁴

Mindezen meglátások figyelembevételével megkockáztatható a kijelentés, hogy Móricz a *Karácsonyi énekek*ben nem véletlenül két cigány szereplővel azonosítja a kántálói státuszt veszélyeztető cselekvéseket, melyek a két főhőst megfosztják a közösségi megbecsüléstől és az anyagi juttatásoktól. A (falusi) társadalom alsóbbrendűként szemlélt csoportjának köréből származó cigányok karácsonyi kántálása ilyen értelemben még erőteljesebb sérelemként értelmeződik Páva Sajó és Balog számára. Azzal ugyanis, hogy a közösségi értékítélet szinte pillanatok alatt elfogadja Bugát és társát a két főhős autentikus helyettesítőjének, Páva Sajóék óhatatlanul a cigányok társadalmi hierarchiában alárendelt, megvetett pozíciójába helyeződnek át. Ebben a vonatkozásban a cigányok tette nem pusztán egyszerű pénzszerzési kísérlet, hanem a közösségüket érő megbélyegzés – vagyis a strukturális erőszak normaképző diskurzusa – elleni lázadásként is felfogható, a gyilkosság pedig e strukturális erőszak fenntartását előirányzó cselekedet közvetlen erőszakként való megnyilvánulása.

Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy a *Karácsonyi ének* elsősorban társadalomkritikai kontextusban nyerheti el jelentését, amit csak megerősíthet, ha szemügyre vesszük az alkotás eredeti, folyóiratbeli közlését övező, korabeli gazdasági-szociális problémákra reflektáló publicisztikai írások alkotta szöveggörnyezetet. Ezt az olvasatot az is alátámasztani igyekszik, hogy Móricz a – már említett, akkoriban is meghatározó – sztereotípiákkal

¹¹ INCZE ÉVA: A másság artikulációja. A cigányokról szóló diskurzus. Korunk, 1999. 9. sz. 14.

¹² SCHEIN GÁBOR: „Ein ganz hibsches Zigaanerweibl.“ A „női” és a „cigány” kölcsönös megfelelése Weöres Sándor *Psychejé*ben. Jelenkor, 2013. 2. sz. 1140. [Schein, 2013.]

¹³ DUPCSIK CSABA: A magyarországi cigányság története. Budapest, 2009. Osiris Kiadó, 86–87.

¹⁴ SCHEIN, 2013. 1141.

ellentétben a gyilkosság elkövetését nem a cigányokhoz köti, hanem épp ők válnak az erőszakos cselekvések áldozatává. Az, hogy Móricz mennyire érzékelt (és egyben utasította el) a kor cigányokat sújtó, sematikus közvélekedésének felszínességét, egy néhány hónappal később napvilágot látó riportja is tökéletesen mutatja, amelynek gondolatmenete egyértelműen azt hangsúlyozza, hogy a legnagyobb problémát a szegénység, a munkalehetőség hiánya okozza e közösség számára.¹⁵ Vagyis a novella történetében sokkal inkább az látszik érvényesülni, hogy – még ha természetesen áldozatként nagyon különböző mértékű alávetésnek is az elszenvedői – az erőszak különböző szinteken megnyilvánuló formái a közösség minden tagját egyaránt sújtják. Mindezek ellenére mégsem volna állítható, hogy a szöveg az elkövetett gyilkosság miatti felelősséget olyan mértékben óhajtáná relativizálni, mint az például a móríci rövidpróza egyik kiemelkedő remekművében, a *Szegény emberek*ben megvalósul. Ennek alaposabb megvilágítása érdekében végezetül azzal kell még számot vetnünk, hogy a novellában olvasható történetek miként olvashatók a bibliai/keresztény alapozottságú etikai kérdések kontextusában.

A (morális) felelősség kérdése

A szöveg lehetséges jelentéseit feltérképezni kívánó olvasatnak mindenképpen számot kell vetnie az alkotásnak azzal az értelmezést is meghatározó mozzanatával, hogy a kettős gyilkosság eseményei a kereszténység egyik legfontosabb ünnepi alkalmához, vagyis karácsonyhoz kötődnek. Nem feltétlenül csak egyfajta aktualizáló szándékú írói gesztusként érdemes tekintenünk erre a megoldásra, ami révén a szerző a megírás/első megjelenés időpontjára reflektálva helyezné a karácsonyi ünnepkörbe az elbeszélteket. A karácsonyhoz kapcsolódó bibliai jelentések, a mennyből érkező megváltás örömezenetének közvetítése ugyanis mindvégig visszatérő motívuma a novellának. Ilyen értelemben mindenképpen érdemes az alkotás történéseit abból a szempontból is megvizsgálnunk, hogy az egyes szereplők cselekedetei miként értelmezhetők az isteni világrend transzcendens és a novellában megmutatózó emberi közösség evilági etikai normája közötti feszültség kontextusában. Az erőszak megnyilvánulásának különböző formáit segítségül hívó olvasat szerint – mint láthattuk – elsősorban arra a következtetésre juthatunk, hogy végeredményben az egész epikus világ az áldozati szerepnek feleltethető meg, ami miatt minden cselekedet az erőszaknak való, különböző mértékű kiszolgáltatottság alapján magyarázható. Amennyiben viszont a morális felelősség kérdését részben keresztény/bibliai, részben általánosabb jelentéseket feltárni igyekvő antropológiai távlatból tekintjük, akkor – épp ellentétes konklúzióra jutva – sokkal

¹⁵ MÓRICZ ZSIGMOND: A mai cigánykérdés. In: Móricz Zsigmond: *Riportok II.* (1930–1935). Szerk. Nagy Péter. Budapest, 1990. Szépirodalmi Kiadó, 162–170. [Móricz, 1931.] A riport végén a vajda szavaiban összegződnék azok a gondolatok, amelyek a cigánysággal kapcsolatos társadalmi megítélések kritikájaként és a valódi problémák feltárásaként értelmezhetők: „egy-két csavargóról nem lehet az egész cigányságot megítélni. Mind a tudatlanság az oka, kérem, és a rossz nevelés. Iskola kell nekünk, meg munka és kenyér és orvosság, egyéb nem kell. Adjanak jó lakást, hogy abba élni lehessen, akkor más lesz ez is.” (Móricz, 1931. 170.).

inkább az egész (szöveg)világot átható bűnösségnek az elgondolása válik meghatározóvá.

Az etikai kérdéseket érvényesítő megközelítés szempontjából nemcsak a novella végén olvasható gyilkosság értelmezhető a bűn fogalmával, hanem szinte mindazon cselekedetek összessége is, amelyek a tett elkövetését megelőzik. Először is az egész szövegben nyomtérkössé válik, hogy a kántálók számára a karácsony semmi mást nem jelent, mint pusztán anyagi javak megszerzésének a lehetőségét. Nemcsak a novella bevezetésében olvasható, elbeszélő révén közvetített szándékuk teszi nyilvánvalóvá ezt, hanem azok a metaforikus megfeleltetések is, melyek a karácsonyi éneklést a (mező)gazdasági jövedelemszerzés képzetköréből származó asszociációkkal azonosítják:

„De két legénynek ez az este volt a *szüretje*.”

„Már látszott, hogy itt az idén nincs *aratás*. Nincs most karácsony. Meghalt a Krisztus.” (kiem. – B. N.)”

Az utóbbi megnyilatkozás még hangsúlyosabbá teszi azt, hogy az isteni megváltó születését dicsőítő, *Mennyből az angyalt* éneklő két legény blaszfémikus azonosításában a megváltást valójában az anyagi haszon jelenti (amelyet a szövegben a megváltás hiányát tételező megállapítás inverz módon juttat érvényre). Bár, mint ahogyan azt már említettük, a narráció szinte mindvégig Páva Sajóékat helyezi az elbeszélés előterébe, a novella egyetlen apró jelzéssel rámutat arra, hogy ebben a vonatkozásban a cigányok szemléletmódjában sincs eltérés. Amikor ugyanis meglátják az épp megérkező, két feldühödött fiatalembert, az alábbi mondat hangzik el egyikük szájából:

„– Hé, – kiáltotta Sajó Pista.

A vezető cigánylegény, a Buga, hetvenkedve mondta:

– *Nekünk is eljött az angyal!*” (kiem. tőlem – B.N.)

Ilyen vonatkozásban a két kántáló páros egymás tükörképeiként értelmezhető abban a tekintetben, hogy mindkettő saját önzésüket előtérbe helyezve veszi semmibe a szakrális üzenet ének általi közvetítésének aktusát. Ez a következtetés összefüggésbe hozható azzal a meglátással is, amelyet Schein Gábor fogalmaz meg, amikor a cigányság identifikációjának előfeltételeként jelöli meg azt, ahogyan a társadalom tekint e közösségre. Az ilyen értelemben vett identifikáció „ebben az esetben mindig projektív természetű, ezért a »cigány« is olyan kettős tükörnek bizonyul, amelyben az is a projekció terében kénytelen színre vinni magát, akit »cigánynak« tekintenek, és az is, aki egy másik emberben megpillantja a »cigányt«.¹⁶ Ennek megfelelően a novella történetében a két cigány mint „másik” – az őket szemlélő, szociális értékítéletektől is befolyásolt tekintet számára meg-

¹⁶ SCHEIN, 2013. 1142.

vetésre méltó, alárendelt identitásként – valójában saját kisszerű pénzhétségével (vagyis saját morális vétkével) szembesíti a két főhőst. De nemcsak a kántálók, hanem láthatóan a falu közösségének egésze is részese a karácsonyhoz kötődő szakralitást az anyagiasság utilitarista értékrendjével felcserélő szemléletmódnak. A Páva Sajóékat elutasító egyik család hivatkozásában ugyanis egy olyan érvet olvashatunk, amely a kántálóknak való adakozás kapcsán az olcsóbb fizetség előnyét hangsúlyozza:

- „– Nohát ti is itt vagytok? Itt jártak már a cigányok, megvolt a karácsony. Elvitték a kenyeret.
– Milyen kenyeret?
– Nem kértek pénzt, csak egy kis kenyeret.”

Ebből következően a novella egésze olyan világot jelenít meg, amelyben az emberi lét legalapvetőbb jellemzői az önzés, a haszonszerzésre való törekvés, a másokban a vetélytársat, és egyben a saját kisszerűséget, bűnösséget felismerő, majd azt kíméletlenül elpusztító, gyilkos szándék. Épp ezért válik különösen élessé az a kontraszt, amely – Móricz leghatásosabb zárlatainak egyikeként – az alkotás utolsó mondatában az agyonvert, hóban fekvő testek látványa mint az emberi pusztítást jelző mementó és transzcendens távlatokat sejtető csillagok ragyogása között feszül:

„S a két legény agyonverte a két cigányt s azok ott maradtak, a szép fehér hóban, a csillagok ragyogó koronája alatt, karácsony éjszakáján.”

A hó tisztasága, szépsége és a csillagok fénye által körülölelt halott testek így válnak a szenvedéssel, szeretetlenséggel és erőszakkal azonosított emberi lét metonimikus jelölőivé. Móricz műveinek az a szemléletmódja érhető tetten ebben, amely a szenvedést az Isten általi elhagyatottságból fakadó antropológiai adottságnak tartja, és nem pusztán a szociális nélkülözéssel magyarázza, hanem az etikai normákhoz igazodni képtelen szeretetlenséggel és részvétlenséggel hozza összefüggésbe azt.¹⁷ És ahogyan az az író más műveiben (is) sok esetben érvényesül, a másik fizikai megsemmisítésére irányuló erőszak ezúttal is az alávetett státuszban vagy a kiszolgáltatott helyzetben lévőket sújtja elsősorban. A recepciótörténeti mellőzöttség ellenére megkockáztatható a kijelentés, hogy a *Karácsonyi ének* a hasonló létértelmezést megfogalmazó alkotások sorában a poétikai tekintetben jelentősebb Móricz-szövegek közé sorolható. Egyrészt azért, mert a feszes történetvezetés és a didaxissal nélkülöző retorika a befogadóra gyakorolt hatás vonatkozásában az író legsikerültebb novelláit idézi, másrészt pedig azért, mert az erőszak okairól, mibenlétéről, működési mechanizmusairól nem a példázatosság leegyszerűsítésével, hanem – a rövidre szabott történet ellenére – sokféle értelemléhetőség irányában is nyitott módon gondolkodik.

¹⁷ Lásd ehhez részletesebben: BEKE JUDIT: Átok és panasz. Balassa Péter Móricz-recepciójáról. In: Onder (szerk.), 2005. 22–41.